

OB PETDESETLETNICI NASTANKA JUGOSLAVIJE

Janko Pleterski

TRIALIZEM PRI SLOVENCIH IN JUGOSLOVANSKO ZEDINJENJE

Potrebna je vsaj najkrajša opredelitev pojma trializem, kakor ga uporabljam. Referat se nanaša na desetletje 1908—1918, govori pa o trializmu pri slovenskem klerikalnem taboru. Mislim, da je vsebinsko treba ločevati trializem, ki o njem govorijo velikoavstrijski reformatorji monarhije, od trializma, ki se o njem govori in zanj dela v slovenski politiki. Prvi izhaja od težnje obnoviti z njim enotnost monarhije in utrditi položaj krone na osnovi nekakšnega kompromisa med federalizmom in centralizmom, drugi je sicer tudi dinastičen in klerikalno usmerjen, a njegova osnovna misel je, najti rešitev slovenskega narodnega vprašanja v političnem zedinjenju južnih Slovanov, ki živijo v mejah habsburške države. Misel na krepitev katoliške monarhije je sekundarna. Beseda trializem, kakor je bila v splošni rabi v Avstro-Ogrski, za oznako vsebine, ki jo je pojav imel v slovenski politiki, sploh ni bila primerna. Ni primerna po svoji semantični osnovi, saj trializem pri Slovencih ni izključeval splošne federalizacije oziroma preosnove v zvezo tudi večjega števila držav, ampak je tak razvoj celo pričakoval. In ni primerna po svojem stvarnem obsegu. Trializem v splošni rabi meri največkrat le na antidualistično reformo položaja jugoslovanskih dežel onstran meje z Ogrsko, praviloma z udeležbo Dalmacije, večinoma tudi Istre, a le izjemoma upošteva tudi slovenske dežele. V trializmu pri Slovencih pa je osnovno ravno to, da v njem vidijo politično formulo, ki naj zagotovi vključitev Slovencev v južnoslovansko državno tvorbo v monarhiji. Ta slovenska trialistična politika nenehno dokazuje na osnovi narodnega in pomožno tudi zgodovinskega načela — hrvaškega državnega prava — pripadnost Slovencev in nujnost njihovega političnega državnopravnega zedinjenja s Hrvati in Srbi. Trializem na Slovenskem dejansko pomeni obliko jugoslovanskega gibanja, prilagojenega idejnim in političnim okvirom klerikalnega tabora. Beseda sama se za slovensko rabo že tedaj ni zdela posebno primerna in se je upirala, uporabljali so jo predvsem v vnanjih nastopih, doma pa je bil govor kar o hrvaško-slovenski in sploh jugoslovanski skupnosti. »Vsi vemo,« piše Koroščeva »Straža« v novoletni številki 1913, »katero vsebino ima beseda trializem, a mi iz lastnega nagiba načeloma ne rabimo tega izraza, ker je iznajden le v svrhu, da odbija druge slovanske avstrijske politike od federalistične ideje, ki je

v njem izražena ... Na dnevnem redu stoji dandanes avstroogrsko jugoslovansko vprašanje ...»

Nič novega ni, a koristno je ponoviti, da moramo tudi pri raziskovanju slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja ves čas upoštevati družbeno in politično kompleksnost formacije klerikalne stranke, ki je njegov nosivec. Upoštevati moramo obstoj obeh osnovnih smeri v stranki, ki sta nekoliko poenostavljen izraz te kompleksnosti. Ena je vodilna, v svojem bistvu nedemokratska in družbeno konservativna smer, ki načelno in dosledno išče identifikacijo slovenskega narodnega interesa z interesom katoliške habsburške dinastije in njene države in katere najvidnejši predstavnik je načelnik stranke, predsednik parlamentarnega kluba in deželni glavar Kranjske, dr. I. Šušteršič, ki je pri tem do preloma v letu 1917 deležen vse podpore ljubljanskega škofa. Druga je po svojem pristopu demokratska, po svojem konceptu krščansko socialna smer, ki s svojim vztrajnim množičnim delom in modernimi metodami pravzaprav pridobi klerikalni stranki v času splošne enake volilne pravice in v tekmi ne le z liberalno, ampak v perspektivi predvsem s socialdemokratsko znano politično prepoderanco na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, se z »novostrujarji« uveljavi na Goriškem in ima nedvomen ugled tudi pri tržaškem in istrskem narodnjaštvu. Ta smer se povezuje predvsem z imenom dr. J. E. Kreka; pozneje se nanjo nasloni tudi dr. A. Korošec, vendar z drugačnimi ambicijami, ki gredo predvsem v smeri prenovitve stranke kot učinkovitega sredstva oblasti. Prav dejavnosti te druge smeri je treba pripisati zaslugo za tisto značilnost slovenskega trialističnega jugoslovanskega gibanja, ki se mi zdi najbolj pomembna, namreč za praktično demokratskost, obrnjenost k ljudskim množicam. V svoji jugoslovanski dejavnosti izpričuje ta smer na vsakem koraku prepričanje, da je s politično vzgojo množic in s parlamentarnimi metodami kot najvažnejšim orožjem, moč postopno doseči državnopravno zedinjenje habsburških Jugoslovancev. Glede Ogrske ni njeno glavno in ne edino upanje avtoritativna ustavna intervencija monarha, ampak upa predvsem na učinek uvedbe splošne in enake volilne pravice. Pod vplivom dejavnosti te smeri slovensko trialistično jugoslovansko gibanje, kljub dinastičnim izjavam in zatrdilom njegovih nosilcev, nedvomno ima tisti ljudski značaj, pred kakršnim svari 17. junija 1910 major Brosch prestolonaslednika Franca Ferdinanda: »Ne bi se smeli igrati z geslom trializma, če prihaja od spodaj (podč. JP). To bi utegnilo imeti sila neprijetne in nepredvidene posledice.«¹

Primerno je treba oceniti tudi dejstvo, da imamo pri trialističnem nastopu slovenskih klerikalcev v letu 1908/09 in pozneje opravka s prvo širše zasnovano in z veliko energijo na različnih ravneh, od delegacij, dunajskega parlamenta, kranjskega deželnega zbora do ljudskih shodov izvedeno akcijo za državno združenje Jugoslovancev v mejah monarhiije. Za oceno stvarnega pomena te akcije se mi zdi važno dejstvo, da je niso kot jugoslovansko, tj. tudi Slovence obsegajočo, v celoti odklonile samo

¹ Vladimir Dedijer, »Sarajevo 1914«. Ljubljana 1966, str. 197.

nemške stranke liberalne usmeritve, ampak tudi nemški krščanski socialci, ki so se šteli kot pravi nosilci trialističnih reformnih zamisli in kot stranka prestolonaslednika. »Če že pride do trializma,« je 16. junija 1909 v državnem zboru z velikim poudarkom izjavil govornik krščanskih socialcev Miklas, »potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako... da bi bile k trialistični velikohrvatski državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska itd. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in sudetske dežele, zaprla kot k morju.«²

Pozornosti vredno se mi zdi tudi dejstvo, da so nekatere okoliščine te akcije 1908/09 podobne okoliščinam nastanka majniške deklaracije in politične akcije na njeni osnovi. Ne gre samo za to, da se v obeh primerih izrazi misel o državnopravni samostojni enoti južnih Slovanov monarhije (pri čemer dikcija »južni Slovani« leta 1909 gotovo ne izključuje političnega upoštevanja Srbov), tudi ne samo za to, da se v obeh primerih na prvem mestu naglaša narodno načelo in končno tudi ne samo za to, da oboje vsebuje tudi zvestobo habsburški dinastiji, čeprav je to 1917 bilo že drugačnega pomena kot 1909. Posebno pomembno se mi zdi, da so tudi 1909 kot 1917 takšen jugoslovanski program podprli ne samo istrski Hrvatje in dalmatinski pravaši, ampak tudi slovenski in dalmatinski liberalci in Srbi. (Narodna zveza 25. 11. 1908 — koalicijska obeh klubov, obseže vseh 37 jugoslovanskih poslancev). Okoliščine, ki vplivajo na to zbližanje strank, so kritičen mednarodni položaj ob aneksiji Bosne in Hercegovine, ki je avstrijsko jugoslovansko vprašanje vsak čas lahko spremenil v mednarodno. Na Slovenskem pa vrh tega zaostritev nemškega pritiska in septembrske žrtve v Ljubljani. Tudi te okoliščine v malem spominjajo na okoliščine v letu 1917. Opozicijska taktika, ki jo je združena jugoslovanska državnozborska delegacija v duhu takega jugoslovanskega programa v zvezi z drugimi opozicijskimi skupinami vodila aprila 1909 za demokratizacijo režima v Bosni in Hercegovini, je bila s simpatijami sprejeta pri nemški avstrijski socialni demokraciji in JSDS, čeprav je slednja pripravljala samostojen jugoslovanski program. Tu je morda neka podobnost tudi z razdvojenostjo slovenskih socialdemokratov ob majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju.

Pomemben moment pri slovenskem trialističnem jugoslovanskem gibanju se mi zdi aktivnost Vseslovenske ljudske stranke (VLS) pri iskanju stikov s sorodnimi političnimi strankami oziroma skupinami na Hrvaškem in pri ustvarjanju realnih zvez čez sicer nepremagljivo vmesno mejo dvojne monarhije. Pri tem so bili najbolj dejavni ravno predstavniki demokratične, krščansko socialne smeri, predvsem sam Krek, pa tudi Korošec. To izročilo ni bilo brez pomena v letih 1917—1918 pri dejavnosti za pridobivanje strank na Hrvatskem in v Bosni in Hercegovini za jugoslovanski program majniške deklaracije in ustanovitev Narodnega veča, ko so v avstro-ogrskih vladnih krogih to gibanje imenovali kar »die

² Fritz Csoklich, Das Nationalitätenproblem in Österreich-Ungarn und die Christlich-soziale Partei, Rok. disertacija, Wien 1952, str. 162.

Korošec-Bewegung».³ Čeprav je slovenska klerikalna stranka že leta 1898 stopila v tesnejši stik s hrvaškimi pravaši in se v imenu Slovencev pridružila njihovemu državnopravnemu programu, se v naslednjih letih, ko so stiki s pravaši oslabili, ni omejevala samo nanje. Do hrvatsko-srbske koalicije je VLS bila zadržana, pač zaradi liberalne usmerjenosti koalicije, a tudi zaradi njene ekskluzivnosti nasproti Slovincem, ki je izvirala tudi iz težnje po sporazumu z Italijani, in zaradi njene protidunajske orientacije in paktiranja z madžarsko opozicijo. Tudi to najbrž ni bilo brez nasledkov za položaj 1917/18. Pač pa je VLS nekaj časa upala najti političnega partnerja v Radićevem gibanju, tako zaradi njegovih avstro-slavističnih konceptov kot njegovega smisla za ljudsko-demokratsko politično in gospodarsko delo. Leta 1911, po začasnem zedinjenju hrvaških pravašev, se vsa pozornost VLS omeji nanje in višek sodelovanja je zborovanje 20. oktobra 1912 v Ljubljani, ki proglasi hrvaško-slovensko narodno enotnost in združitev obeh strank. Ta dogodek še ni dovolj preučen in ocenjen ne s strani hrvaškega ne slovenskega zgodovinopisja. Obstaja celo teza, da je to bilo dejanje Šušteršiča kot agenta prestolonaslednikove velikoavstrijske politike, da bi tej politiki ustvaril oporo na Hrvaškem.⁴ Za to ni nobenega dokaza in tudi razbor okoliščin govori proti taki trditvi. Mislim, da je najvažnejše dejstvo dobro zapazil italijanski zgodovinar Valiani, ko pravi, da je ta zveza predrila diafragma, ki je ločevala Slovence v avstrijski polovici od Hrvatov.⁵ Dejstvo je, da je zveza ostala tudi pozneje, ko se je leta 1913 pravaška stranka dokončno razcepila, dejstvo je, da si je Mile Starčević, ko je tedaj nastopil proti frankovski secesiji, za glasilo izbral ravno »Slovenca«, da je k obračunu v Trstu s secesionisti povabil predstavnike VLS in da je zveza med njim in VLS obstajala tja do prve svetovne vojne tudi formalno. Tudi to ni bilo brez vpliva na usmeritev Starčevićeve stranke prava med prvo svetovno vojno in za njeno podporo majniški deklaraciji.

Koncept in dosežene faze jugoslovanske politike VLS je »Straža« 3. januarja 1913 takole povzela: »Vseslovenska ljudska stranka, zajedništvo z istrskimi in dalmatinskimi Hrvati, ustanovitev Stranke prava za vse hrvaške in slovenske pokrajine avstroogrške monarhije, zraven slovenska obstrukcija v Gradcu, hrvaška v Zadru, hrvaškoslovenska na Dunaju.«

Seveda je ta politika imela svoje močno negativne strani, med njimi gotovo poglavitna — iluzija o nameri prestolonaslednika, da bo, opiraje se na vojsko, oktroiral reformo monarhije v smislu trializma; vrh tega so že tedaj vse okoliščine govorile za to, da Slovenci, tudi če bi do take

³ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918) (Miklós Kornjáthy), Budapest 1966, str. 683.

— Prim. tudi: Nikola Petrović, Zajednički austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje, zbornik Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.

⁴ Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage. Ein Beitrag zur gross-österreichischen Politik in Kroatien. — Österreichische Osthefte, VIII, 1966, 4. zv.

⁵ Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano 1966, str. 58.

reforme prišlo, na to ne morejo računati. Ta iluzija je bila načelnega značaja toliko, kolikor je splošna usmeritev slovenskega klerikalnega tabora bila zasnovana na katoliški politični doktrini, ki je vsebovala tudi načelo dinastične zvestobe; narodnopolitičnega značaja pa je bila toliko, kolikor si ta tabor prihodnosti Slovencev zunaj meja monarhije ni mogel zamišljati; za zadnje je med zelo važnimi preudarki vselej navzoča skrb zaradi teritorialnih aspiracij Italije.

Druga negativna stran je bila izrecno programsko oméjevanje na hrvaško-slovensko skupnost brez definiranja stališča do Srbov. Gotovo so tukaj imeli vlogo pomisleki zaradi pravoslavja, a v bistvu je bila to koncesija pravaški ideologiji, namenjena javnemu izražanju. Demokratska smer VLS je do Srbov imela pozitivnejši odnos, na pravoslavje pa gledala kot na politično vprašanje. Znani so v tem oziru Krekovi pogledi. Manj znano je, da je »Slovenec« februarja 1912, torej precej pred balkansko vojno in takrat ko se je pripravljala hrvaško-slovenska pravaška združitev, objavljaj v podlistku razpravljanje izvedenca VLS za jugoslovanska in balkanska vprašanja Mazovca. Ta ugotavlja, da je za Slovence, ki si morajo najti zaveznikov, rešitev samo v slogi in notranjem konsolidiranju balkanskih narodov, v slogi med pravoslavnimi in katoliškimi Jugoslovani, pa tudi v slogi z muslimani, ki se bodo v Bosni in Hercegovini ohranili ne zgolj kot verska, ampak kot narodna manjšina; ta spis navaja mnenje, da je osrednji problem jugoslovanstva srbsko-hrvaško zedinjevanje. V podobnem smislu, čeprav nekoliko previdneje, je pisal Mazovec tudi v »Času«. — Nerazčiščeno razmerje do Srbov — vsaj v oficialni politiki VLS — je bilo hipoteka za poznejši razvoj in je v svetovni vojni lajšalo Šušteršičevo politiko in njegov protisrbski nastop ob njenem začetku. Značilno pa je, da je ravno v vprašanju razmerja do Srbije (čeprav to seveda ni identično z razmerjem do Srbov v monarhiji) prišlo do konflikta med Krekom in Šušteršičem ob srbofilske pisanju »Slovenca« ob prvi balkanski vojni. Tudi to je še učinkovalo v razvoju med svetovno vojno.

V letu 1914, še pred sarajevskim atentatom in začetkom svetovne vojne, pomeni izsiljeni odstop Šušteršiča kot predsednika parlamentarnega kluba in izvolitev Korošca prvi resni uspeh smeri Krek-Korošec na poti k osamitvi Šušteršiča. Odslej je njegova moč utešnjena bolj na kranjsko deželo. Pomen tega uspeha se je očitno pokazal leta 1917 ob ustanavljanju Jügoslavanskega kluba. — Krepitev pozicij smeri Krek-Korošec kajpada ne pomeni kake načelne spremembe v osnovnem stališču VLS glede prihodnosti Slovencev v okviru habsburške monarhije, a vendar pomeni poglobljanje demokratičnosti političnih razmišljanj v VSL, ki vedno bolj izrazito postavljajo za izhodišče interes slovenskega naroda, kakor ga pač sami pojmujejo, vse manj pa zidajo na navidežno ujemanje tega interesa z eksistenčnimi interesi dinastije. Zavedajo se možnosti razpada monarhije, čeprav ga ne želijo, tudi ker računajo, da bi to pomenilo razkosanje slovenskega narodnega ozemlja. Za tisti del Slovencev, ki bi se ob razpadu monarhije vendar lahko zedinil s Srbi

in Hrvati pa se boje premoči pravoslavja; to manj iz čisto verskih razlogov kot iz pričakovanja, da bi se Srbi zvezali z liberalci na Slovenskem in Hrvaškem in jim pripomogli do prevlade nad katoliškim taborom. Iz zadnjega razloga tudi ne žele, da bi se habsburška monarhija širila čez obstoječe državne meje in si prisvojila Srbijo. Rešitev vidijo v federalistični preosnovi Avstrije, pri kateri bi se združili vsi tukajšnji Jugoslovani v eno državno enoto s pretežnim slovensko-hrvaškim značajem, ki bi pa v njej Srbom bilo treba priznati politično in versko enakovrnost. S takšno zahtevo prihajajo seveda v neposredno nasprotje s frankovskimi pravaši na Hrvatskem, katerih protisrbsko »vsehrvaško« in »samohrvaštvo« odkrito zavračajo.⁶ Dejansko to ni samo kritika frankovskega brezpogojno dinastičnega in izključno hrvaškega nacionalizma, ampak tudi že kritika Šušteršičeve apriorne absolutne zvestobe katoliški habsburški dinastiji kot osnove vse slovenske politike. Šušteršičeva smer je v teh predvojni mesecih bila odrinjena v politično obrambni položaj, svoj protinapad si je lahko privoščila šele v posebnih političnih razmerah po sarajevskem atentatu. Šele takrat je Šušteršič lahko nastopil s svojim zloglasnim protisrbskim govorom in si podredil »Slovenca«, da 23. julija 1914 izjavi: »Samo v Veliki Hrvatski, v okviru mogočnega habsburškega cesarstva leži naša narodna prihodnost, nikdar pa ne v srbstvu ali v megletem jugoslovanstvu.«

V mesecih pred sarajevskim atentatom, posebno v času srednješolske stavke, se je pri katoliški mladni močno širil vpliv narodno revolucionarnega gibanja. »Slovenec« je to gibanje zavračal in Ušeničnik v »Času« učil, da je narodno načelo nemoralno, če je v nasprotju z zvestobo državi, da narod nima pravice uničiti države, ki v njej živi, ali se od nje odcepiti, razen seveda, če država zaradi posebnih zgodovinskih dogodkov brez njegove krivde razpade. A katoliška mladina se v narodnem radikalizmu in jugoslovanskem navdušenju ni ločevala od splošnega razpoloženja slovenskega dijaštva. Še večkrat pozneje navajajo avstrijske politične analize kot dokaz, kako je še pred sarajevskim atentatom prodiral jugoslovanski duh v katoliško dijaško mladino, besede iz zaplenjene številke (junij 1914) »Zore«: »Prenehajmo že enkrat pri vsaki priložnosti zagotavljati, kakšni zvesti državljani smo, da smo tem zvestejši, bolj ko nas tepejo, da od Avstrije proč niti nočemo niti ne bomo hoteli itd.; povejmo raje pri vsaki priložnosti, da nam je prav malo za obstoj takšnega nestvora kot je današnja monarhija, kjer moramo biti le gnoj nemški in madžarski nenasitnosti, v času dragih vojsk, ki jih moramo največ sami plačati, pa biti zgolj topovska hrana! Povejmo jim resnico v obraz! Čemu to večno klečeplazenje? In tudi to jim povejmo, da se bomo za svoje pravice zavzeli s tistimi sredstvi, s kakršnimi so drugi narodi to že uspešno storili. Če kaj dosežemo; dobro, če ne, naj nas ustrele! Bolje je, da umremo z nožem v roki kakor pa kot podložni, sestradani hlapci!«⁷

⁶ Aleš Ušeničnik, Čas, junij 1914, str. 289. — Slovenec 5. in 18. april 1914.

⁷ Poročilo kranjskega deželnega predsednika (Zl. 165/Mob od 11. januarja 1916) poveljstvu jugozahodne fronte o političnih razmerah na Kranjskem: Arhiv Slovenije (AS).

Takšnih pogledov tudi Šušteršičevi nasprotniki iz smeri Krek-Korošec gotovo niso delili. Bili so pa tudi v tem starejšem rodu posamezniki, ki so jim bili zelo blizu. Med takšnimi ugotovimo dr. Leopolda Lénarda, leta 1914 kaplana v Borovnici, pozneje med vojno župnika na Slapu pri Vipavi. Svojčas je Lénarda poslal Jeglič študirat na katoliško univerzo v Lvov, leta 1906 je izdal brošuro »Der Panslavismus«, ki v njej odklanja kot nepraktično zgolj jugoslovansko usmerjenost in priporoča nekakšen katoliški neoslavizem, ki naj pripelje do ločitve slovanske Avstrije od Nemčije in do njene zveze z bodočo Poljsko in Rusijo kot temelja evropskega miru. Leta 1914 najdemo Lénarda kot sodelavca v Munihovem tržaškem dnevniku »Jugoslavija«, ki je izhajal marca in aprila, širil misel o razpadu habsburške monarhije, odločno podpiral srednješolsko narodno-revolucionarno gibanje, se skliceval na Krekove besede o jugoslovanstvu in izražal upanje, da bo bodoča vojna zbrisala državne meje in se končala v korist Slovanom. Tu je Lénard opisal, kako ga je prva balkanska vojna spreobrnila v praktičnega Jugoslavana. Njegove besede, objavljene v »Slovincu« 14. marca — »Čemu še vlagati prošnje in se pritoževati zoper krivice? Saj vam je znana povest o pritožbi, katero so snedle miši!« — pa so pripomogle, kot beremo pri Kolarju, k solidarnemu sklepu Preporodovcev in Katoliškega narodnega dijaštva o protestni stavki.⁸ Že 9. oktobra 1914, dva meseca pred niško izjavo srbske vlade, naslavlja Lénard skupaj z Munihom prek ruskega konzulata v Benetkah na srbsko zunanje ministrstvo memorandum, ki oriše slovensko narodno ozemlje in zagovarja politično združenje Slovencev s Hrvati in Srbi v bodoči Jugoslaviji. V njej bi Slovenija imela do Srbije podobno razmerje kot v Nemčiji Bavarska do Prusije. Le v primeru, da mednarodni položaj tega ne bi pripuščal, naj bi Slovenija ostala neodvisna pod varstvom velesil, dokler ne bi prišel primeren trenutek za združitev z Jugoslavijo.⁹

Zadnji Krekov nastop pred svetovno vojno o jugoslovanskem vprašanju je njegov govor 17. maja 1914 na koroškem slovenskem ljudskem taboru v Šmihelu pri Pliberku, kjer je dejal: »Na jugoslovansko vprašanje imamo mi odgovor: Kar nas je narava po isti krvi, po isti zemlji in pa po isti govorici nekda spravila skupaj in nas je usoda postavila v našo državo..., vsi skupaj, pa je jugoslovansko vprašanje rešeno... Moja pesem... v državnem zboru in v deželnem zboru kranjskem je bila vedno ta: rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom in potem bo država močna, da boste vedno imeli prosto pot po morju. Na Balkanu vas Srb, Črnogorec, Bolgar, Romun ne bo več sovražil, ampak bo rekel: Tam je prostost doma, politična, gospodarska, tam se da naprej priti, pojdimo in združimo se mi pod dvoglavim orlom. To pa je mogoče, če se prej reši naše avstrijsko jugoslovansko vprašanje... Mi vemo, da je to mo-

⁸ Ivan Janez Kolar, Preporodovci 1912—1914, Kamnik 1930, str. 122.

⁹ Memorandum dr. L. Lénarda in A. Muniha, Benetke, 9. oktober 1914 srbskemu ministrstvu zunanjih zadev v Nišu. Prepis iz arhiva Jugoslovanskega odbora, Zagreb, mi je ljubeznivo oskrbel dr. Dragovan Šepić. Prim. tudi: D. Šepić, Slovenci in tajni londonski pakt, Primorski dnevnik, 16. maja 1965.

goče in smo prepričani, da to mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država.« V tem nastopu so strnjeni Krekovi pogledi na jugoslovansko vprašanje zadnjega desetletja, poudarjeno je narodno načelo, ni omenjeno hrvaško državno pravo, hrvaško-slovenska državna skupnost je utemeljena s katoliškega političnega stališča in kot stopnja gospodarsko močne, politično demokratične Avstrije za pridobitev zaupanja drugih južnih slovanskih in sploh balkanskih narodov. Značilna pa je sklepna misel, da bo narod, če njegovo vprašanje ne bo rešeno, preživel državo, ki tega ne bo storila, pri čemer je menil, kot izhaja iz besedila, tudi dinastijo. Druga značilnost tega programa pa je dejstvo, da ga je Krek na velikem ljudskem shodu prenašal neposredno med ljudske množice. V vsem naslednjem času, tja do odprtja parlamenta maja 1917 je Krek v domači javnosti molčal. Ne on ne njegovi sodelavci pa v tem gluhem času niso bili nedejavni niti brez lastnega stališča. O uveljavljanju posebne Krekove smeri v jugoslovanskem vprašanju nasproti Šušteršičevi politiki lahko ugotovimo zaenkrat le nekaj drobcev.

Krek se s protisrbskim in vojnohujskaškim nastopom Šušteršiča 5. julija 1914 in seveda z vso njegovo politiko v tem duhu ni strinjal in je na ta nastop, kot je zabeležil Jeglič, skušal tudi vplivati. Svetoval je Šušteršiču, naj v govoru sicer ožigosa atentat, obenem pa naj pove, da je vlada s svojo politiko kriva širjenja srbofilstva in zoper to vladno politiko naj nastopi. Šušteršič se za to ni zmenil in to je Kreku še konec oktobra 1916 bil argument, da je odklanjal vsako spravo z njim.¹⁰

Takoj po začetku vojne so avstrijske oblasti začele preganjati zavedne Slovence. Medtem ko se je preganjanje na Kranjskem usmerilo spričo priganjaške in denunciantске politike Šušteršiča predvsem na pripadnike NNS in JSDS, to preganjanje v drugih deželah, zlasti na Štajerskem in Koroškem, ni delalo nobenih razlik. Po podatkih avstrijske vladne komisije je v času od 27. julija 1914 do 1. decembra 1917 bilo na Štajerskem in Koroškem aretiranih 910 slovenskih civilistov od tega 117 duhovnikov.¹¹ Korošec je pozneje, 1917, dejal, da je prav ob tem preganjanju v prvem času vojne v Kreku dozorela misel o nujnosti državne osamosvojitve Slovencev, Hrvatov in Srbov, da je zavrgel vse strankarske vezi in začel s tem namenom iskati zvez, ki obsegajo »ves jugoslovanski narod«.¹²

V kritičnem stališču do Šušteršiča Krek ni bil osamljen, o čemer govori že Jegličeva beležka z dne 25. 3. 1915 o odporu in hudem negodovanju katoliških slovenskih izobražencev zaradi politike ljudske stranke; ti ljudje politično mislijo enako kot liberalci: vneti so za slovansko Rusijo in grajajo pisanje proti pravoslavlju, namesto tega pa terjajo pisanje proti nemškemu protestantizmu, saj ta je Slovincem v resnici nevaren.

¹⁰ Jegličev dnevnik, prepis v arhivu CK ZKS, Ljubljana.

¹¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj (AVA), fond Ministrstva za notranje zadeve, »Beschwerden der Südslawen-Kommissionsbericht«, karton 2081.

¹² Slovenec, 14. oktober 1917; prim. tudi poročilo dež. predsednika Attemsa (Zl. 2849/Präs. — 19. 10. 1917). AS.

Vsekakor še pod vtisom Krekove dejavnosti pred vojno je 24. januarja 1915 Trumbić iz Italije prosil Kreka, naj zaščiti emigraciji hrbet in naj zaupa njenemu patriotizmu, na kar je Krek menda odgovoril pritrdilno.¹³ Vendar do kakšnega nadaljnega stika ni prišlo in tudi na hrvaško-slovenski sestanek nekaterih koalicijskih, pravaških, istrskih, hrvaških in slovenskih liberalnih politikov, ki se je sestal na Trumbićevo pobudo kmalu za tem v Trstu, Krek ni bil povabljen. Niti ga niso vabili na drugi tak sestanek 18. aprila, a tedaj so sklenili, da bo vabljen prihodnjič.¹⁴ Vendar do novega sestanka zaradi vojne z Italijo sploh ni več prišlo. Avstrijakantska in denunciantiska akcija kranjske SLS pod vodstvom Šušteršiča je očitno prehudo kompromitirala celotno slovensko klerikalno stranko, da bi sklicatelji sestankov bili pripravljeni diferencirano obravnavati Kreka in njegov krog. Res je tudi, da se Krek od Šušteršičevega početja javno ni na noben način distanciral, če ni mislil, da je to že storil s svojim molkom. Navzven je VLS tedaj bila še enotna.

Vzporedno z dejavnostjo hrvaško-slovenskih liberalcev oziroma narodnjakov je v začetku 1915 potekala tudi dejavnost pravašev in VLS. Ni se sicer uresničila zamisel hrvaških pravašev sredi januarja, naj bi se čimprej v Ljubljani ali Zagrebu sestala vrhovna uprava skupne hrvaško-slovenske stranke,¹⁵ a dejansko se je 4. februarja v Ljubljani sestala parlamentarna komisija hrvaško-slovenskega državnoborskega kluba pod predsedstvom Korošca, ob udeležbi Dulibića, Kreka, Fona, Grafenauerja in tudi Šušteršiča. Zazelela je, da bi se državni zbor sklical vsaj za nekaj dni, »da bi ljudski zastopniki, ki stoje na politično najbolj ogroženi točki monarhije, v tem za monarhijo in razvoj hrvaško-slovenskega naroda odločilnem času povedali svoje mnenje«.¹⁶

Spomenica papežu konec marca 1915 je tudi bila — po Koroščevem predavanju — še skupna akcija obeh smeri VLS obenem s Hrvati. Tekst spomenice ni znan, najzgodnejši povzetek vsebine pa je pri Jegliču 31. marca 1915. Za primer avstrijske zmage prosi za politično zedinjenje vseh hrvaških in slovenskih dežel v okviru Avstrije, »da nas ne bodo tlačili Nemci in Madžari«, za primer avstrijskega poraza pa želi zedinjenje Hrvatov in Slovencev v posebnem hrvaškem kraljestvu. V prvem primeru torej trialistična zamisel, očitno v okviru predvojnih državnih meja brez kakega pridruževanja Srbije, v drugem pa nikakor kakšna priključitev Jugoslaviji v srbskem smislu, ampak državna samostojnost hrvaško-slovenskega kraljestva. Korošček spominski povzetek po dobrem desetletju (»da ostanemo Slovenci in Hrvati skupaj, če pa kam pademo, da pademo skupaj«), ki bi samostojnost izključeval, dopuščal pa možnost jugoslovanskega zedinjenja ali morda celo priključitve k Italiji, je manj zanesljiv in najbrž pod vplivom poznejšega dejanskega razvoja. Vsekakor

¹³ Milada Paulova, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925, str. 23.

¹⁴ Nav. delo in Silvo Kranjec, Slovenci na poti v Jugoslavijo. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 47.

¹⁵ Slovenec, 27. januarja 1915, št. 21.

¹⁶ Slovenec, 5. februar 1915, št. 28.

pa je spomenica dokaz, da so slovenski klerikalni politiki že tedaj računali tudi z možnostjo poraza in razpada Avstro-Ogrske.

Zdi se, da je prva Krekova samostojna politična akcija njegov odhod na zasedanje hrvaškega sabora 14. do 16. junija 1915. Lampe in Štefe sta ga ob tem tožila Jegliču, ker da je v Zagrebu »nahuškal neko stranko za skrajni odpor«, da so »govori dotične stranke: Radić etc. bili kar prekucijski«, da je Krek medtem bil na galeriji »in se Hrvatom kazal«. Stranka, ki o njej govori Jeglič, je pač bila pravaška Mileta Starčevića, »prekucijski« govori pa protidualistične izjave za hrvatsko-slovensko državno zedinjenje na temelju narodnega načela in državnega prava.¹⁷ 29. julija 1915 je Krek Jegliču že dokazoval, da mora Šušteršič odstopiti kot poslanec, vodstvo stranke pa prepustiti Brejcu. Globoka razlika med Krekovo in Šušteršičevo usmeritvijo se je pokazala 8. novembra 1915, ko je na zaupnem sestanku, ki se je zbral pri Jegliču na željo tržaškega škofa Karlina in so se ga udeležili tudi Šušteršič, Lampe in prelat Kalan, zmagalo mnenje, da se morajo proti nemškemu in madžarskemu nacionalizmu Slovenci zediniti s Hrvati, a da tam prihaja v poštev samo Frankova stranka, druge pa ne.¹⁸

Nasprotje med obema tokovima v SLS na Kranjskem je imelo tudi svojo socialno podlago, ki jo je vojna še bolj poudarila, to je nasprotje med premožnejšimi konservativnimi kmeti na deželi, ki so denarno pridobili zaradi visokih cen kmetijskih pridelkov in med delavskim in sploh socialno šibkimi življi v mestih, ki so zaradi draginje bili hudo prizadeti. Medtem ko je »Domoljub« stal na strani navijalcev cen, sta Krekova »Naša moč« in Gostinčarjev »Glasnik tobačne zveze« proti agrarcem ostro nastopala. V Ljubljani so bile 8. maja 1915 podobno kot v Trstu, Kopru in Izoli nekaj dni prej¹⁹ demonstracije delavskih žena ob uvedbi krušnih kart, zaradi katerih je bilo več aretiranih, štiri pa so bile obsojene. Poročilo ljubljanskega državnega pravdnštva za leto 1915 je na te pojave opozorilo, obenem pa menilo, da to ne bo povzročilo razcepa v SLS spričo trdne strankarske discipline.²⁰

Ne oziraje se na pojavljajoče se razlike med obema tokovima v klerikalni stranki glede vsebine zahteve po hrvaško-slovenskem zedinjenju, so avstrijske oblasti te zahteve v celoti zatirale. V poročilu »Slovenca« o seji hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru je bilo do malega cenzurirano vse; iz zaplenjenega teksta izvemo, da je klub izjavil, da stoji slej ko prej na stališču zedinjenja hrvaškega in slovenskega naroda v eno državnopravno skupnost v okviru habsburške monarhije.²¹ Ko je 19. decembra 1915 vrhovno armadno poveljstvo (AOK) na osnovi neke ankete optimistično sodilo o avstrijskem patriotizmu Slo-

¹⁷ Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914—1919, Zagreb 1920, str. 37—39.

¹⁹ Jegličev dnevnik.

¹⁸ AVA, Dunaj, Ministrstvo za notr. zadeve Präs. Nr. 8820/M. I., 1. maj 1915.

²⁰ AS, Fond Min. za notranje zadeve 15.720/M. I., 15. 7. 1916, poročili naddeželnega državnega pravdnštva Gradec za l. 1914 in 1915.

²¹ AS, Fond Min. za notr. zadeve, 24.093/M. I., 13. 11. 1915.

vencev spričo italijanske nevarnosti in predlagalo nekaj Slovincem prijaznih ukrepov, ki naj bi jih utrdili v odporu proti italijanskemu iredentizmu, je to vzbudilo vnete ugovore nemških visokih upravnih uradnikov, ki so se trudili dokazati nezanesljivost Slovincem in posameznih slovenskih politikov, med njimi Kreka in Šušteršiča, prav z opozarjanjem na trialistična prizadevanja, ki vsebujejo misel o etnični sorodnosti s Srbi in nepatriotično pospeševanje bratenja Slovincem s Hrvati. Kranjski predsednik Attems je v tej polemiki 16. avgusta 1916 med drugim zapisal: »...vprašam se, ali je z resnično patriotično mislijo sploh združljiva ustanovitev kakšne jugoslovanske državne tvorbe v okviru monarhije, ki bi brez dvoma prej ali slej hotela postati popolnoma politično neodvisna, dotlej pa bi vedno pomenila slabljenje monarhije.« Višje državno pravdnishstvo v Gradcu pa je 23. junija 1916 svarilo: »Čut skupnosti in solidarnosti vseh Južnih Slovanov se je pred vojno v slovenskem narodu pregloboko zakoreninil, da bi lahko kar ugasnil. Vztrajno ponavljanje istovetnosti med Hrvati in Slovenci tudi v vojni ni prenehalo in misel trializma se po zaslugi preventivne cenzure sicer ne oglašja, a še nikakor ni odpravljena.«²²

Seveda pa tudi vojaška oblast sploh ni mislila na kako državno-pravno koncesijo Slovincem, ampak v bistvu le na lepše ravnanje z njimi v okviru danega sistema. Kako malo je imela smisla za problem Slovincem kot naroda, kaže zamisel o nekakšni vojaški meji, tj. širokem pasu ozemlja ob primorski meji nasproti Italiji, s čisto ločenim, vojaškim režimom in sistematično kolonizacijo starih bojevnikov. Ustanovili bi jo po zmagoviti vojni. Vojaška meja bi kajpada pomenila novo delitev in ponemčevanje slovenskega ozemlja. Načrt je bil izdelan na pobudo nadvojvode Evgena 1. 9. 1916.²³

Že do konca leta 1915 je spor v LS med Krekovo smerjo in Šušteršičem dobil načelen pomen in sicer prav v vprašanju slovenske narodne usmeritve. Na to je Šušteršič prav razločno opozoril Jegliča v pismu okrog 14. decembra 1915: »Ob tej resni uri pa pribijem... da je avstrijsko in samo avstrijsko vprašanje tisto, ki je privedlo do fronde. Brezpogojna zvestoba do dinastije... je pa temeljni program SLS, s katerim stojim in padem.«²⁴ Pred božičem 1915 so se že ločeno sestajali slovenski klerikalni državnozborski poslanci brez Šušteršiča in njegovih. Samostojno, mimo Šušteršiča, so intervenirali v raznih zadevah pri vladi.

V letu 1916 sta obe smeri skušali uveljavljati vsaka svojo politiko tudi v vprašanju koncentracije slovenskih strank. Pobuda je prišla od tržaških slovenskih poslancev prek škofa Karlina konec februarja 1916, namreč za posvet vseh slovenskih poslancev v Iki. Lampe je pobudo zavrnil in sploh misel, da bi bilo treba izdelati kak program za prihodnost, ker ta je še čisto nejasna. Pot do uspeha je samo to, da »bi vpliven mož

²² AS, Fond Min. za notr. zadeve, 27.505/M. I. 28. 12. 1915, 18.267/M. I. 16. 8. 1916, 15.720/M. I. 15. 7. 1916.

²³ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 27.285/M. I. 28. 11. 1916. (Grenzschutzzone, Verwaltung des Grenzgebietes.)

²⁴ Jeglič, dnevnik 14. 12. 1915.

kaj dosegel tam, kjer se snuje naša bodočnost«. — S takšnim stališčem pa se v SLS niso vsi strinjali (npr. Kalan).²⁵ Sredi aprila 1916 so v kuvertah krožili pozivi, očitno iz teh vrst SLS, ki terjajo od slovenskih poslancev, naj se sestanejo in »napravijo jasne načrte za prihodnost« in svare: »Ako ne storite svoje dolžnosti, bo ob svojem času prišla strašna sodba ljudstva!«²⁶ To gibanje je zabeležil tudi obveščevalni urad generalštaba v začetku maja 1916.²⁷ V javnosti je koncentracijo od 11. junija 1916 naprej ponovno terjala tržaška »Edinost«, kjer je dr. Wilfan naglašal, da morajo tudi Slovenci opredeliti svoj narodnopolitični program in zanj nastopiti enotno, o njem se naj dogovori zaupno posvetovanje slovenskih politikov, ki naj zanj poziv pride iz Ljubljane. Koroščevo »Straža« v Mariboru je to pobudo takoj podprla, Šušteršič pa se je na razne načine izmotaval in upiral. Šele 18. septembra 1916 je v »Slovincu« objavil članek, ki je vzbujal vtis, da do koncentracije še ni prišlo, ker liberalne stranke niso pristale na oba pglavitna pogoja VLS: 1. absolutna zvestoba dinastiji in skupni odpor zoper vsako strujo, ki bi se pojavila v nasprotnem smislu ali bi bila v tem nejasna; 2. spoštovanje nauk in naprav katoliške cerkve in popolne svobode njenega gibanja.²⁸ Prvo točko so vsi razumeli kot denunciacijo in ker o zvestobi dinastiji tedaj ni bilo moči javno razpravljati, se je kritika usmerila na drugo točko, ki je pomenila podreditev liberalcev. 28. novembra 1916 se v Gradcu sestanejo na Krekovo in Koroščevo pobudo poslanci hrvaško-slovenskega kluba, med sklepi sta pglavitna: zahteva po sklicanju državnega zbora in zahteva po koncentraciji vseh slovensko-hrvaških političnih moči. O sklepih so obvestili slovenske liberalne poslance, »Straža« pa je pisala za koncentracijo zgolj na podlagi narodnopolitičnih zahtev, ki so skupne vsem strankam, brez Šušteršičeve »verske klavzule«.²⁹

S postopno izolacijo Šušteršiča v državnozborski delegaciji, ki jo je dosegla smer Kreka-Korošča, je bila odstranjena važna ovira za koncentracijo slovenskih meščanskih strank in sploh za združitev vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev avstrijske državne polovice v Jugoslovanskem klubu. Na združevanje sta pospeševalno vplivala dva momenta. Spricho spoznanja, da sklica parlamenta ne bo mogoče odlašati do konca vojne, so se nemške stranke trudile doseči uveljavitev svojih nacionalnih zahtev še pred sklicem s pomočjo cesarskega oktroaja. Pogovori v tem smislu, ki jih je vodila Clamova vlada, so se pospešeno razvijali od februarja do srede aprila, a veljali so le češko-nemškemu vprašanju, medtem ko se o slovenskem na protest alpskih Nemcev sploh ni govorilo. Dogovor o slovenskem narodnopolitičnem programu je postal tako še bolj nujen. Revolucija v Rusiji je preprečila načrte z oktroira-

²⁵ Prav tam.

²⁶ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9900/M. I. 8. 5. 1916.

²⁷ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 9917/M. I. 8. 5. 1916. (Evidenzbureau des k. u. k. Generalstabes.)

²⁸ Jeglič, dnevnik 30. 9. 1916; AS, Fond Min. za notr. zadeve 24.608/M. I. 28. 10. 1916.

²⁹ AVA, Fond Min. za notr. zadeve 29.169/M. I., december 1916; Jos. Puntar, Majniška deklaracija, str. 13; Straža, 5. 1. 1917, št. 2.

nimi uredbami, hkrati pa pospešila sklic parlamenta in s tem terjala tudi od slovenskih meščanskih strank, da ne odlašajo več.³⁰ Adresa starčevičanske opozicije v hrvaškem saboru 22. februarja in izjava SLS 25. maja 1917 ne omenjata še Srbov in ostajata formalno v okviru koncepcije hrvatsko-slovenskega naroda, vendar odločna zahteva prve po državno-pravnem zedinjenju in csamosvojitvi hrvaško-slovenskih dežel tudi na osnovi narodnega načela in zahteva druge po složnem nastopu vseh hrvatsko-slovenskih strank naznanjata prodor radikalnejših teženj. Priznanje Srbov v majniški deklaraciji kot enakopravnega elementa jugoslovanske državnopravne enote je premagalo ekskluzivno pravaško hrvaško-slovensko tolmačenje te enote. Izpolnitev tega neogibnega pogoja za združitev vseh jugoslovanskih državnih poslancev, je bila tudi vidni učinek vedno večjega prevladovanja smeri Kreka-Korošca in utesnjevanja Šušteršiča. Restriktivno geslo zgolj hrvaško-slovenske enotnosti označuje odslej konservativni element v slovenskem klerikalnem taboru, a spričo naraščajoče popularnosti majniške deklaracije, ga uporablja le še redko. V »Slovincu« je bila zadnja priložnost za to 4. julija 1917, ko je list še pod Šušteršičevim vplivom in ko ob napovedani krfski konferenci in proti Jugoslovanskemu odboru zakliče: »Naš program je (cenzurirano) združitev Hrvatov in Slovencev pod habsburškim žezlom!« Komaj nekaj dni za tem odtegne A. Kalan list Šušteršičevemu vplivu. A še tik pred koncem vojne Šušteršič v »Resnici« 19. oktobra 1918 brez pridržka in v celoti pozdravlja izjavo frankovske stranke prava, ki terja ustanovitev hrvaške države in pridružitev Slovencev.

Gotovo gre pri tem za globoke načelne razlike v politični usmeritvi, toda omejujoče zgolj hrvaško-slovensko geslo jih ne more dovolj učinkovito izraziti. Predvsem je vplivala okoliščina, da avstrijska vlada, še posebno pa nemške stranke niso bile voljne to razliko priznati in niso o nacionalnem vprašanju na jugu monarhije bile pripravljene razpravljati na osnovi ne te ne one variante, ne jugoslovanske in tudi ne hrvaško-slovenske. Druga okoliščina pa je bila v dejstvu, da so široke množice, pač pod vplivom tradicije demokratične trialistične smeri, pod obema gesloma razumele več ali manj isto. Očiten primer za to so na smrt obsojeni radgonski uporniki, ki so svoj nacionalni radikalizem izražali z vzkliki »Živela Italija, živela Slovenija in Hrvaška!«³¹

Za razmejitev med obema tokovima v SLS je bilo treba najti drugačno geslo. In to je bilo znano geslo o majniški deklaraciji kot minimumu ali maksimumu. Ker je to razlikovanje bilo problem diferenciacije v SLS, nas zato ne sme presenečati, da je poudarek o majniški deklaraciji kot minimumu bil prvič izrečen ravno v »Slovincu« že 28. julija 1917 in ne morda v glasilu ali iz ust predstavnika kake druge stranke z bolj izrazitimi tradicijami narodnega radikalizma. Treba je namreč opozoriti, da je privajena predstava, kot da gre v polemiki o minimumu in maksimumu kar

³⁰ Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic, Wien 1964, str. 109—147.

³¹ Dušan Kermavner, Delo 8. 6. 1968.

za habsburški okvir, zmotna. Tega okvira se ta polemika tiče le posredno. Šlo je namreč za antidualistično bistvo majniške deklaracije. Deklaracija kot minimum, to je pomenilo potrditev temeljne teze, da je jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije rešljivo le z odpravo dualizma, podobno kot tudi češkoslovaško. Deklaracija kot maksimum pa je pomenila pripravljenost dualizem priznati in se sprijazniti z rešitvami v njegovem okviru, kakor so to na Hrvaškem tedaj z različnih izhodišč bili pripravljene storiti frankovci, Radić in vsaj navidez tudi koalicija. Na Slovenskem pa je na kompromis v tem smislu, da bi Slovenci ostali v avstrijski državni polovici in se zadovoljili s kakršnokoli narodno avtonomijo, bil pripravljen Šušteršič. Takšno rešitev je namreč že ves čas vsiljevalo ne samo stališče nemških strank, ampak tudi za Šušteršiča posebno važno dejstvo, da je novi cesar že zdavnaj prisegel na ogrsko ustavo. Kritični moment za Jugoslovanski klub je nastal ravno tedaj, ko sn je ob tej dilemi moral hitro odločiti. Ni šlo toliko za glasovanje v prid novi Seidlerjevi vladi za proračunskih provizorij, kolikor za to, da je klub hkrati sklenil sodelovati tudi v ustavnem odseku, ki je zanj bilo jasno, da lahko razpravlja le v okviru dualizma o ustavi avstrijske polovice. To je povzročilo konflikt s Čehi in izstop Tresića-Pavičića in sploh krizo v klubu. Vse to in še novica o krfski deklaraciji je pospešilo odločitev za diferenciacijo z razglasitvijo gesla o deklaraciji kot minimumu in za radikalizacijo taktike Jugoslovanskega kluba, sklenjeno 8. avgusta 1917, ki se stopnjuje jeseni in pozimi 1917/18. Šušteršič je tako prisiljen 18. septembra 1917 razglasiti svoje tolmačenje majniške deklaracije kot maksimalnega programa, povezano s poudarjeno zvestobo habsburški klavzuli.

Takšno in nadaljnje dogajanje je treba seveda gledati ne samo na ozadju vojnega in mednarodnega dogajanja, ki ima v njem najpomembnejšo vlogo oktobrska revolucija v Rusiji, ampak posebno kot odsev socialne, politične in nacionalne radikalizacije v razpoloženju slovenskih množic. Manifestacije tega razpoloženja so še vse premalo raziskane. Tukaj se moramo zadovoljiti samo s hipno osvetlitvijo z nekaj odlomki iz avstrijskih policijskih in vojaško obveščevalnih poročil. Kljub temu, da je Šušteršič vpregel mogočno SLS v vojno agitacijo na Kranjskem, ugotavlja poročilo notranjega ministrstva v začetku leta 1915 lapidarno: »Razpoloženje v deželi: apatično.«³² Omenili smo že, da se je položaj spremenil po vstopu Italije v vojno, tako da je prišlo do optimističnih ocen vrhovnega vojaškega poveljstva in do njihovega polemičnega znikanja po političnih oblastih v letih 1915—1916. Za leto 1917 pa imamo za čas od junija do oktobra strnjeno mesečna poročila vojaškega cenzurnega urada, sestavljena na podlagi razčlenbe pisem vojaških in civilnih oseb. Junij: v splošnem še vedno lojalno razpoloženje. Julij: pri Slovencih skrajno stopnjevano hrepenenje po miru, a upanje nanj kopni; tu in tam pričakovanje, da bo mir prinesla ruska revolucija. Avgust: priložnostna politična razmišljanja, ki si obetajo pravico na samoodločbo

³² AVA, Fond Min. za notranje zadeve, 3294, 14. 2. 1915 (Staatspolizeiliches Bureau.)

tudi za slovenski narod. Splošne izjave, ki se ujemajo tako s krfsko kot majniško deklaracijo; jasno se izraža splošno prepričanje, da je ruska revolucija močno okrepila jugoslovansko gibanje in da bo vojna morala prinesiti zadovoljivo končno rešitev jugoslovanskega vprašanja, bodi v tej bodi v drugi omenjeni smeri. September: Posamezno se najdejo politična razmišljanja o izgledih samostojne jugoslovanske države. Oktober: iz celotne korespondence izhaja, da Jugoslovani ne računajo več s kakim status quo, vedno se izraža težnja k novemu oblikovanju jugoslovanskih razmer... Ideja zedinjenja vseh Jugoslovancev monarhije se očitno širi tudi v nižjih plasteh ljudstva. K temu veliko prispevajo begunci iz Dalmacije, Istre in Bosne, Slovenci iz Kranjske in Trsta...³³ Takšne so torej, ugotovitve še iz časa pred oktobrsko revolucijo!

Po vsem tem je vprašanje, kdo je komu sledil, ali politiki razpoloženju množic, ali množice njihovim političnim geslom, pravzaprav odveč. Res je oboje. In dejstvo je, da je vztrajanje na majniški deklaraciji kot minimum od avgusta 1917 naprej tj. na njenem antidualističnem temelju, ki so ga pa vsi vladni in nemški politični faktorji vse do konca vojne dosledno odklanjali in izrecno še Slovencem zanikali udeležbo v jugoslovanski rešitvi, moralo konec koncev utrditi prepričanje, da jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije ni rešljivo in da ga je moč doseči samo zunaj nje. To tako pri množicah kot pri politikih, ki se od njih niso hoteli osamiti in to ne glede na to, kako je kdo spočetka intimno gledal na vprašanje iskrenosti habsburške klavzule. Zgodilo se je tisto, v kar avstrijski birokratje o Slovencih trmasto niso hoteli verjeti in nič čudnega ni, da so na koncu bili iskreno prepričani, da so vsi podpisniki majniške deklaracije, morda z izjemo Šušteršiča, že od vsega začetka habsburško klavzulo obravnavali samo kot etiketo, ki naj zavaruje njihovo protidržavno akcijo. Če beremo poročila deželnih predsednikov oziroma namestnikov iz Ljubljane, Trsta, Gradca in Celovca, se lahko o tem prepričamo. In tudi osrednja vlada je bila enakega mnenja, kar nam dokazujejo zapisniki skupne avstro-ogrske vlade iz vojnega časa.

Deklaracijsko gibanje in sploh poznejše jugoslovansko gibanje na Slovenskem ni samo prestreglo dobršnega dela protivojnega razpoloženja množic in njihovih socialnih teženj, ampak se je vanj vključila poleg jugoslovanskih teženj drugih strank in skupin tudi tradicija demokratičnega dela predvojnega trialističnega gibanja VLS, močno mu je koristila izkušnja in spretnost množičnega dela nekdanjega plebejskega krila te stranke. Sama misel državne samostojnosti avstro-ogrskih Jugoslovancev pa je doživela transformacijo in se uresničila konec koncev v ustanovitvi Narodnega veča in razglasitvi neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Nastal je de facto nov mednarodnopravni subjekt, kakršen Jugoslovanski odbor v emigraciji ni mogel biti, in kot takšen je vsaj navidez lahko bil partner Srbiji in Črni gori kot izvrševalec na-

³³ AVA, Fond Min. za notr. zadeve, 23.690/M. I. 3. 12. 1917; 14.234/M. I. 27. 7. 1917; 16.724/M. I. 24. 8. 1917; 19.384/M. I. 2. 10. 1917; 21.657/M. I. 3. 11. 1917; 24.925/M. I. 19. 12. 1917.

rodne samoodločbe in zedinjenja v novo jugoslovansko državo. Kako za takšno nalogo v resnici ni bil sposoben, je pokazala že izjalovitev poskusa z ženevskim sporazumom, a vprašanje je, če bi brez takšnega subjekta bil možen 1. december 1918 in ali se ne bi morda uresničil le minimalni program srbske vlade.

Zusammenfassung

TRIALISMUS BEI DEN SLOWENEN UND DIE JUGOSLAWISCHE EINIGUNG

Als Trialismus bei den Slowenen bezeichnet man oft, besonders nach 1908, das nationale Programm der slowenischen Klerikalen. Dieser »Trialismus« unterscheidet sich wesentlich vom grossösterreichischen des Thronfolgerkreises und der deutschen Christlichsozialen. Der Trialismus bei den Slowenen war zwar ebenfalls dynastisch und klerikal, doch war der Grundgedanke seiner Träger eine Lösung der slowenischen nationalen Frage in der politischen Einigung der Südslawen der Monarchie zu finden. Die Einfügung der Slowenen und ihres Volksgebietes in das jugoslawische Staatsgebilde in der Monarchie war dabei eine Grundforderung, während die Reformen — die deutschen Christlichsozialen ausdrücklich — an einen solchen Staat nur für die Gebiete jenseits der Grenze mit Ungarn dachten. Durch die politische Formel des Trialismus bemüht sich die slowenische klerikale Politik unaufhörlich die Zugehörigkeit der Slowenen zu den Kroaten und der Serben der Monarchie und die Dringlichkeit ihrer staatsrechtlichen Vereinigung zu beweisen. Dabei schliesst diese Politik keinesfalls eine allgemeine Föderalisierung der Monarchie aus, sie erwartet sie sogar. Der Trialismus bei den Slowenen stellt in Wirklichkeit eine Form der jugoslawischen Bewegung, angepasst dem ideologischen und politischen Rahmen des klerikalen Lagers, dar. In der praktischen Durchführung seitens der beiden Hauptströmungen in diesem Lager, der konservativen (Dr. Ivan Šušteršič) und der plebäischen, christlich sozialen (Dr. Janez E. Krek), beginnt schon vor dem Kreige eine Differenzierung bei der Interpretation des Trialismus, wobei ihm die letztere Strömung immer mehr von den Interessen der Dynastie und ihres Staates unabhängige und selbstständige Ziele setzt, obwohl die Kongruenz dieser Ziele und Interessen noch nicht in Frage gestellt wird, sondern eine politische Voraussetzung bleibt. Während des Krieges vertiefte sich diese Differenzierung bis zur Spaltung im klerikalen Lager nicht nur unter dem Einfluss der allgemeinen Radikalisierung der sozialen Bewegungen, sondern auch als Folge der besonderen Tatsache, dass die Machtfaktoren der Monarchie bis zum Ende an keine Einbeziehung der Slowenen in eine wie immer geartete Lösung der südslawischen Frage in der Monarchie zu denken bereit waren. Führende Träger der jugoslawischen Deklarationsbewegung (staatsrechtliche Deklaration der südslawischen Reichsratsabgeordneten vom 30. Mai 1917), die wesentlich zur Bildung des Nationalrates der Slowenen, Kroaten und Serben in Zagreb beitrug, kamen aus den Reihen der sich behauptenden Strömung Krek-Korošec der slowenischen Volkspartei. Sie trugen wesentlich zum Erfolge dieser Bewegung bei. Die Idee der staatsrechtlichen Selbständigkeit der österreichisch-ungarischen Südslawen selbst erlebte aber eine Umwandlung und wurde zuletzt in der Form des unabhängigen Staates der Slowenen, Kroaten und Serben, vom Nationalrate in Zagreb gegründet, realisiert. Es entstand de facto ein neues staatsrechtliches Subjekt, wie es der Jugoslawische Ausschuss in der Emigration nicht werden konnte, und als solches konnte es wenigstens formell die Rolle des Partners gegenüber Serbien und Montenegro bei dem Akte der Vereinigung zu dem neuen gemeinsamen Staat spielen.